

A magyar *bemegy* és az udmurt *pšřšňš* 'bemegy/bejön' igék tipológiai tanulsága¹

Írásom célja, hogy összevegyem a magyar és az udmurt mozgásigék szerkezetét, valamint igazoljam vagy éppen ellenkezőleg, cáfoljam a tipológiai irodalomban közkeletű állítást (l. lejjebb), miszerint a finnugor nyelvek mozgásigéi tipológiai-lag Mozgás + Mód (Motion + Co-event) és nem Mozgás + Ösvény (Motion + Path) típusúak. Jelen tanulmányban csak a saját mozgást kifejező igékről lesz szó, az írás az okozott mozgás és a fiktív mozgás igéire nem tér ki.

A mozgásigék a MOZGÁS, azon belül egy FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL térbeni sémának megfelelő mozgást, időbeli eseményt fejeznek ki. Ennek a sémának az alapja, hogy minden mozgó test valahonnan (FORRÁS) valahova (CÉL) mozog, tart, halad, és ez a mozgás a kiinduló- és az érkezési pontot összekötő helyen, útvonalon (ÖSVÉNY), a térben valósul meg. Kiefer a következőképpen adja meg Talmy nyomán a mozgáseseemény elemeit: „a mozgó tárgy; a mozgás, mint elemi esemény (vagy: a mozgás hiánya); a mozgás útvonala; a háttér, amihez képest a tárgy mozog; a mozgás módja, ide értve a kauzativitás komponensét is” (Kiefer 2005: 132).

A mozgásigék a mozgáseseemény felsorolt elemei közül jelentésükben inherensen tartalmazhatják a háttér kivételével bármelyik mozgáseseemény-elemet. A mozgáseseemény kifejezésére így háromféleképpen képesek a nyelvek:

1. Mozgás + Mód/Okozás (Motion + Manner/Cause, másképpen: Motion + Co-event). Ezek az igeformák a mozgáseseemény kifejezésekor jelentésükben az elemi mozgáson kívül tartalmazzák a mozgás módját, azaz az ige nemcsak a mozgásról, hanem annak módjáról is informál (Talmy 2000: 27):

(1) *A labda gurul az asztalon.*

[a labda MOZOG az asztalon] BIZONYOS MÓDON [a labda gurul]

2. Mozgás + Mozgó tárgy (Motion + Figure). Ebben az esetben az ige a mozgó tárgy jelentésével együtt lexikalizálódik. Az amerikai indián nyelvek között találunk ilyeneket, Talmy példái az Észak-Kaliforniában beszélt atszugevi nyelvből vannak: a *-lup-* ige kis fényes kerek tárgy, a *-swal-* ige lógó hosszú tárgy, *-qput-* ige száraz piszok, a *-caq-* ige nyálkás idomtalan valami (pl. varangy) mozgását jelenti (Talmy 2000: 59).
3. Mozgás + Ösvény (Motion + Path). Az ilyen igeformák esetében az ige jelentése az útvonalra vonatkozó információt tartalmazza (Talmy 2000: 49).

(2) *Péter átmegy az úton.*

[Péter MOZOG az úton] BIZONYOS IRÁNYBA [Péter átmegy]

¹ Az udmurt igékben az *š* a veláris *i* magánhangzót jelöli.

Talmy az egyes nyelvcsaládok nyelveit ezen három lehetséges megvalósulás szerint sorolta be a következőképpen:

Nyelv/nyelvcsalád	A tőigében megjelenő MOZGÁS esemény összetevője
Újlatin	Mozgás + Ösvény
Sémi	
Polinéz	
Nez Perce	
Caddo	
Japán	
Koreai	
Indoeurópai (kivéve az újlatin nyelvek)	Mozgás + Társesemény
Kínai	
Finn-ugor	
Ojibwa	
Warlpiri	
Atszugevi	Mozgás + Figura
Navaho	

(Talmy 2000: 60)

Talmy nyomán Kiefer is azt írja, hogy „az indoeurópai nyelvek az újlatin nyelvek kivételével és a finnugor nyelvek mind a magyarhoz hasonló lexikalizálódási mintát mutatnak”, azaz olyan mozgásigék jellemzik, amelyek esetében az útvonalat kell külön jelölni (Kiefer 2005: 132). Mint látni fogjuk, ez az általánosítás (tipológiai besorolás) nem állja meg a helyét, mivel a magyar és az udmurt egymástól eltérő módon lexikalizálja az ÖSVÉNY jelentéselemet a mozgásigékben.

Talmy szerint a mozgásigékben kifejezett eseményt egy ige komplexum profilálja. Az ige komplexumot a tőige² alkotja az esetlegesen hozzákapcsolódó szatelitelemekkel (toldalékokkal vagy önálló lexémákkal). Az angolban az ige komplexum tipikusan egy magában álló ige vagy az ige + (maximum egy) szatelitelem. A magyarban az ige komplexum lehet pusztán tőige vagy egy tőige – akár két – szatelitelemmel (az egyik ÖSVÉNY elem, általában igező, a másik egy MÓD/OKOZÁS elem: *fut ~ elfut ~ izgatottan elfut; bandukol ~ elbandukol ~ bánatosan elbandukol*). Az udmurtban az ige komplexumban az angolhoz hasonlóan rendszerint egy magában álló pusztán tőigét vagy egy tőigét + (maximum egy) szatelitelemet találunk. Az atszugeviben az ige komplexumban rendszerint egy tőige és több szatelitelem fordul elő, amelyek általában szuffixumok. Amennyiben a mozgást jelentő ige komplexum egy olyan pusztán tőigéből áll, amely két szemantikai elemet tartalmaz (például MOZGÁS és ÖSVÉNY), azt szemantikai komponensszerkezetnek tarthatjuk, mivel két szemantikai elemet tartalmaz. Amennyiben az

² A tőige olyan ige, amely nem tartalmaz semmilyen más elemet egy vagy több szemantikai elem kifejezésére, például: *fut, forog. A befut, körülforog* már nem tőige ebben az értelemben.

igekomplexum szatelitem(ek)et is tartalmaz, kompozitumszerkezetről beszélünk (ehhez lásd Tolcsvai 2016: 247).

A mozgásigék a fentiek szerint tehát kétfélek lehetnek:

- a) komponensszerkezetek (Cs): a tőige jelentésében tartalmazza a mozgás ÖSVÉNY, MÓD vagy FIGURA elemét (vö. Talmy [2000: 222] verb-framed kategóriája);
- b) kompozitumszerkezetek (Cm): az tőige szatelitemekkel kiegészítve hordozza az ÖSVÉNY, MÓD vagy FIGURA a jelentést (vö. Talmy [2000: 222] satellite-framed kategóriája).

E szerint a besorolás szerint a finnugor nyelvcsalád és nyelvei abba a tipológiai csoportba tartoznak, amelyben a tőigék a mozgásesemény kifejezésekor mint komponensszerkezetek jelentésükben az elemi mozgáson kívül a mozgás módját tartalmazzák, azaz az ige nemcsak a mozgásról, hanem annak módjáról is informál. Ez az állítás a mai magyar nyelvre vonatkoztatva igaznak tartható: a magyar mozgásigék, mint komponensszerkezetek, valóban a MÓD komponenst tartalmazzák inherens módon a jelentésükben: *fut*, *gurul*, *vánszorog*, *ballag*, *forog*. Ezek az igék szatelitemekkel bővülve, kompozitumszerkezetként tartalmazhatják az ÖSVÉNYT jelentésükben: *elfut*, *legurul*, *felballag*, *körülforog*.

Az udmurt nyelvre azonban nem igaz az ismertett tipológiai besorolás. Az udmurt mozgásigék is legalább kétfélek. Az egyik csoportjukban az igék a mozgásesemény kifejezésekor mint komponensszerkezetek jelentésükben az elemi mozgáson kívül a mozgás MÓDJÁT tartalmazzák, azaz az ige nemcsak a mozgásról, hanem annak módjáról is informál: *bšžšnš* 'fut', *šontšnš* 'gyorsan megy'. A másik csoportban olyan igéket találunk, amelyek a mozgásesemény kifejezésekor mint komponensszerkezetek, jelentésükben az elemi mozgáson kívül a mozgás ÖSVÉNYÉT tartalmazzák, azaz az ige nemcsak a mozgásról, hanem annak irányáról is informál: *pšršnš* 'bemegy', *vaškšnš* 'lemegy', *tubšnš* 'felmegy', *koškšnš* 'elmegy', *potšnš* 'kimegy'.

A továbbiakban a magyar ÖSVÉNYT profiláló – kompozitumszerkezetű – mozgásigéket vetem egybe a nekik megfelelő udmurt – komponensszerkezetű – mozgásigékkel.

- (3) *Ő is bemegy a terembe.*
ö is MOZOG-befelé terembe
- (4) *So no zale pšre.*
ö is terembe MOZOG-befelé

(3) és (4) alapján úgy gondolhatjuk, hogy a két mondatnak ekvivalens a jelentése. Ez azonban nem így van. Míg (3) csak egyféle értelmezést tesz lehetővé: 'bemegy valahova, ahol a beszélő a közlés elhangzásának pillanatában nem tartózkodik', addig (4) megengedi e mellett a jelentés mellett azt az értelmezést is, hogy 'bejön valahova, ahol a beszélő is tartózkodik'.

Ennek magyarázata, hogy a magyarban a 'FIGURA az ÖSVÉNYEN átlagos sebességgel befelé MOZOG' jelentés kifejezésére nincs töige, amely szatelitelem nélkül kifejezhetné a valamibe befelé irányuló mozgást. A magyarban ennek a kifejezésére a *jön* és *megy* deiktikus igék *be* igekötős alakjai szolgálnak. A két ige önmagában a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL térbeli sémából a CÉL, illetve a FORRÁS tartományt profilálja, és csak az igekötővel kiegészülve profilálódik az ÖSVÉNY IS. Más igekötős mozgásigék esetében – amelyek nem deiktikus igékből jöttek létre – az udmurttal azonos módon két deiktikus jelentést kódolnak az igék:

(5) *Péter leszáll a buszról.*
Péter MOZOG-lefelé buszról

(6) *Petšr avtobusšs vasjke.*
Péter autóbuszról MOZOG-lefelé

A Talmy-féle és az ő nyomán a kieferi elemzés sem utal arra, hogy egyes mozgásigék a mozgó tárgy, az esemény, az útvonal és a mód mellett a beszélő nézőpontját, azaz deiktikus jelentést is kódolhatnak a térbeli referenciakeretben, amelynek összetevői:

- a beszélő,
- a figyelem középpontjában álló, térben elhelyezett, megnevezett dolog, a térviszonyban elsődleges figura (trajektor),
- a referenciapont, egy másik térbeli dolog, amelyhez a megnevezett dolog a térben viszonyul, a térviszonyban másodlagos figura (landmark),
- a minden irányban kiterjedő tér, amelyben a beszélő és a két figura elhelyezkedik.

(Tolcsvai 2016: 267)

Prototipikus deiktikus jelentést kódoló ige a *megy* és a *jön*. A két deiktikus jelentésű ige okozza, hogy a magyar és az udmurt 'FIGURA az ÖSVÉNYEN átlagos sebességgel befelé MOZOG' jelentésű ige térbeli referenciakerete eltérően konceptualizálódik.

A magyar *bemegy* közvetlen hatóköre: járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végponttal határolt; a teljes hatókör: a mindennapi tapasztalatok szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli végpontban, ez a tényező belül van a közvetlen hatókörön, és profilálódik (Tolcsvai 2017: 337). Ezen túlmenően a magyar igében kifejeződik, hogy a mozgás sebessége átlagos, a konceptualizáló és a mozgó figura együtt van a térbeli útvonal kezdőpontjában, és a mozgás a konceptualizálótól távolodó.

A fentiek közül az ösvényen a konceptualizálótól távolodó átlagos sebességű mozgáseményen kívül minden egyéb jelentéselemet a *be*-szatelitelem profilálja a *megy* ige mellett, ahogy bármely másik, a mozgás MÓDJÁT is jelentésében tartalmazó mozgásige esetében: *megy* ~ *bemegy*; *fut* ~ *befut* stb.

Az udmurt *pšršnš* közvetlen és teljes hatóköre is megegyezik a magyar *bemegy* igéével. Az udmurt igében viszont nem profilálódik az, hogy a konceptualizáló és a mozgó figura együtt van a térbeli útvonal kezdőpontjában, ezt a mondat (szöveg,

situáció, közös tudás) adja hozzá a jelentéshez. A jelentésükben inherens módon a MÓD elemet is tartalmazó igék az ÖSVÉNYT csak konverbunként képesek kifejezni: *bšžšsa pšršnš* 'befut' (lit. 'futva bemegy'). Táblázatban összefoglalva:

1. táblázat

		MOZOG		+ÖSVÉNY		+MÓD		+ÖSVÉNY+MÓD	
		Cs	Cm	Cs	Cm	Cs	Cm	Cs	Cm
magyar	(9)	<i>megy</i>			<i>bemegy</i>	<i>fut</i>			<i>befut</i>
udmurt	(10)	<i>mšnšnš</i>		<i>pšršnš</i>		<i>bšžšnš</i>			<i>bšžšsa pšršnš</i>

A táblázatból jól látszik, hogy a 'FIGURA az ÖSVÉNYEN befelé MOZOG' jelentésű ige a magyarban szatelitelemmel ellátott kompozitumszerkezet, míg az udmurt ige komponensszekezetű.

A magyarban számos olyan ige található a *bemegy* mellett, amelynek jelentése: 'FIGURA az ÖSVÉNYEN befelé MOZOG'. Ezek az igék azonban (mint például a *befut* és a *bemegy*) nemcsak intenzitásukban különböznek egymástól (az intenzitást az ige jelentésszerkezetében l. Tolcsvai 2016: 265), hanem térbeli referenciakeretükben is. A *befut* ige ugyanis megőrzi a tőige térbeli referenciakeretét (azaz nincs profilálva, hogy a mozgás a konceptualizáléhoz képest milyen irányú), emiatt az (5) és a (6) mondatok térbeli referenciakerete azonos, mindkettő megengedi a kettős olvasatot: 'futva bemegy valahova, ahol a beszélő a közlés elhangzásának pillanatában nem tartózkodik' és 'futva bejön valahová, ahol a beszélő is tartózkodik'.

(7) *Ő is befut a terembe.*

ő is MOZOG-befelé terembe BIZONYOS MÓDON

(8) *So no zale bšžšsa pšre.*

ő is terembe BIZONYOS MÓDON MOZOG-befelé

Az udmurt példában (8) láthatjuk, hogy lehetőség van a jelentésében ÖSVÉNYT tartalmazó udmurt tőigét MÓDOT kifejező nonfinit mozgásigével kiegészíteni. Erre a magyar nyelvben is lehetőség van: a *befut* mellett lehetséges változat a *futva bemegy* is. Lehetőség van arra is, hogy a MÓDOT nem mozgásigei természetű nonfinit igével kifejezve is kompozitumszerkezetet alkosson: lásd a táblázatban (14) és (18). Adataink szerint nincs lehetőség a fordított megoldásra, azaz olyan kompozitumszerkezetek létrehozására, amelyben a MÓDOT inherensen jelentésében kódoló mozgásigét szatelit ÖSVÉNY jelentést kódoló nonfinit ige egészítse ki (vö. 2. táblázat (13) és (17)).

Mindezek alapján talán kimondható, hogy míg a magyar nyelv saját mozgást kifejező mozgásigéi tipológiailag megfelelnek a Talmy-féle besorolásnak, addig az udmurt (és több más uráli nyelv) magyarral egy kategóriába sorolása téves. Az udmurtban mind a kétféle (ÖSVÉNY és MÓD) jelentéskomponenst magában kódoló pusztá komponensszerkezetű tőige megtalálható. Az, hogy miért csak MÓDOT

2. táblázat

		MOZOG		+ÖSVÉNY		+MÓD		ÖSVÉNY+MÓD	
		Cs	Cm	Cs	Cm	Cs	Cm	Cs	Cm
magyar	(11)	<i>megy</i>			<i>bemegy</i>	<i>fut</i>			<i>befut</i>
	(12)								<i>futva bemegy</i>
	(13)								<i>?bemelve fut</i>
	(14)								<i>izgulva megy be</i>
udmurt	(15)	<i>mšnšnš</i>		<i>pšršnš</i>		<i>bšžšnš</i>			–
	(16)								<i>bšžšsa pšršnš</i>
	(17)								<i>*pšršsa bšžšnš</i>
	(18)								<i>šumpotšsa pšršnš</i>

inherensen kódoló komponensszerkezetű mozgásigé kapcsolható szatelit módon ÖSVÉNYT kódoló igéhez – miképp a magyarban és az udmurtban is – még magyarázatra vár.

Maradt egy további kérdés is. Mi lehet annak az oka, hogy a magyar és az udmurt nyelv tipológiailag eltérő módon kódolja az igében az ÖSVÉNYT? Most csak hipotézisként fogalmazom meg: talán az történhetett, hogy az igekötőrendszer megszilárdulásával párhuzamosan a magyar nyelvből eltűntek az ÖSVÉNYT inherensen, de kevésbé rugalmasan kódoló mozgásigék. Nyelvtörténetünk tanúsága szerint például a ma '1. levegőben tovahalad, repül; 2. alacsonyabb szintre kerül; ereszkedik' (ÉrtSz.) jelentésű *száll* igéknél ősi jelentése 'lefelé mozog' volt (TESz. 3: 660). A *száll* igéhez hasonlóan voltak/lehettek a magyar nyelv története során – a mai udmurtban megtalálható – ÖSVÉNYT kódoló, szatelitelemet nem tartalmazó mozgásigék. Ennek vizsgálata azonban további munkálatokat igényel.

SZAKIRODALOM

- ÉrtSz. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémia Kiadó. Budapest. <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=szall>. [2019. 01. 10.]
- Kiefer Ferenc 2005. Van-e magyar jelentéstan? *Magyar Nyelv* 101: 129–40.
- Talmy, Leonard. 2000. *Toward a cognitive semantics. Volume 2*. Massachusetts Institute of Technology. Cambridge.
- TESz. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 3. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967–1992.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2016. A mozgást jelentő magyar igék szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 112. Akadémiai Kiadó, Budapest, 263–76.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Az ige jelentése. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 310–52.

Kozmács István

egyetemi docens

Konstantin Filozófus Egyetem,
Közép-európai Tanulmányok Kara

SUMMARY

Kozmács, István

The typological lesson of Hungarian *bemegy* 'enter' and Udmurt *pšršnš* 'enter/exit'

The aim of this paper is to compare the semantic structure of Hungarian and Udmurt motion verbs and to refute the general assertion of the typological literature that the semantic structure of Finno-Ugric motion verbs is typologically Motion + Mode (Motion + Co-event). This paper shows that in Udmurt there are also a number of motion verbs with the pattern Motion + Path.

Keywords: Udmurt, motion verb, typology, pattern.